

The Greek Review of Social Research

Vol 130 (2009)

130 C´

Η διαιρετική τομή της συχνότητας εκκλησιασμού στην πολιτική συμπεριφορά: Μια ποσοτική μεθοδολογική προσέγγιση

Γεώργιος Παστιάδης

doi: [10.12681/grsr.98](https://doi.org/10.12681/grsr.98)

Copyright © 2014, Γεώργιος Παστιάδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παστιάδης Γ. (2014). Η διαιρετική τομή της συχνότητας εκκλησιασμού στην πολιτική συμπεριφορά: Μια ποσοτική μεθοδολογική προσέγγιση. *The Greek Review of Social Research*, 130, 75–92. <https://doi.org/10.12681/grsr.98>

Γεώργιος Πασσιάδης*

Η ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΗ ΤΟΜΗ ΤΗΣ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ: ΜΙΑ ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό διερευνά τη συχνότητα εκκλησιασμού ως διαιρετική τομή στην πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα. Χρησιμοποιούνται μεταβλητές πολιτικών απόψεων και στάσεων όπως το ενδιαφέρον για την πολιτική, ο βαθμός έκθεσης στην πολιτική επικοινωνία, η παρακολούθηση προεκλογικής εκστρατείας, ο χρόνος που αφιερώνεται για την υποστήριξη ενός κόμματος ή ενός υποψηφίου, η εντύπωση που προκαλεί η λέξη «Αριστερά», η εντύπωση που προκαλεί η λέξη «Δεξιά», η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά, το πόσο κοντά αισθάνεται ο ερωτώμενος σε ένα κόμμα, ο χρόνος απόφασης ψήφου, ο δικομματισμός. Με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων ανάλυσης εξετάζεται το αν υπάρχον στατιστικά σημαντικές διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά ανάμεσα στους μη εκκλησιαζόμενους και στους εκκλησιαζόμενους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στόχος του άρθρου¹ είναι η διερεύνηση της συχνότητας εκκλησιασμού ως διαιρετικής τομής στην πολιτική συμπεριφορά. Μελετάται η πολιτι-

---

*Διδάκτωρ Κοινωνικών Επιστημών.

1. Ο συγγραφέας θέλει να εκφράσει τις θερμές του ευχαριστίες προς την εταιρεία ερευνών V-PRC, η οποία είχε την ευγενή καλοσύνη να παραχωρήσει τα ποσοτικά δεδομένα του παρόντος άρθρου. Επίσης ευχαριστεί τους δύο ανώνυμους κριτές της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* για τις ιδιαίτερα χρήσιμες παρατηρήσεις τους, που συνετέλεσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της τελικής εικόνας του παρόντος άρθρου.

κή συμπεριφορά των εκκλησιαζόμενων σε σχέση με τους μη εκκλησιαζόμενους.

Από τη δεκαετία του 1960 έχει τεθεί ο προβληματισμός σε σχέση με τη σημασία και το περιεχόμενο των θρησκευτικών «διαιρετικών τομών», όπως και οι πολιτικές και εκλογικές τους συνέπειες στο επίπεδο των ψηφοφόρων (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος, Η., 2001).

Όμως, η πρώτη μελέτη συσχέτισης πολιτικής-εκλογικής συμπεριφοράς πραγματοποιήθηκε από τον Lazarsfeld (1948), στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 1940, και χάραξε νέο δρόμο στις εκλογικές μελέτες, χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία των εμπειρικών κοινωνικών ερευνών με τη βοήθεια των ατομικών συνεντεύξεων βάσει δομημένου ερωτηματολογίου (δειγματοληπτικές ποσοτικές έρευνες). Ο Lazarsfeld και η ομάδα του εισήγαγαν ένα «δείκτη πολιτικών προδιαθέσεων», ο οποίος διαμορφώνεται από τρία χαρακτηριστικά ιδιαίτερης βαρύτητας: την κοινωνικοοικονομική θέση, τη θρησκευτική ταυτότητα (καθολικοί ή διαμαρτυρούμενοι) και τον τόπο κατοικίας (αγροτικές ή αστικές περιοχές).

Οι Lipset, Rokkan (1967) ανιχνεύουν τέσσερις διαιρετικές τομές (cleavages) στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού κομματικού συστήματος. Η πρώτη είναι η διαιρετική τομή κέντρου-περιφέρειας, η δεύτερη είναι η διαιρετική τομή κράτους-εκκλησίας και αναφέρεται στη διαδικασία εκκοσμίκευσης, η τρίτη είναι η διαιρετική τομή πόλης-υπαίθρου και η τέταρτη είναι η διαιρετική τομή ιδιοκτητών-εργατών.

Οι Buttler, Stokes στη Μεγάλη Βρετανία (1969) έχουν αναδείξει τους δύο «βασικούς πυλώνες» της εκλογικής κοινωνιολογίας, την κοινωνική τάξη και το θρήσκευμα.

Η συγκριτική μελέτη που διηύθυνε ο Rose (1974) έδειξε πως οι θρησκευτικές διαίρεσεις ασκούσαν αποφασιστική επίδραση στις εκλογικές επιλογές, ανώτερη από αυτήν της κοινωνικής τάξης στις πέντε από τις δώδεκα υπό εξέταση δημοκρατίες, αποδεικνύοντας ότι οι πιο θρησκευόμενοι ψηφοφόροι είναι και πιο συντηρητικοί.

Οι Miller, Raab (1977), Lijphart (1979, 1982) μελέτησαν επίσης την επίδραση των θρησκευτικών διαιρετικών τομών στην κομματική ταύτιση.

Σύμφωνα με τους Γεωργιάδου, Νικολακόπουλο (2001), οι απόψεις για το αν αποτελεί η θρησκεία ή η κοινωνική τάξη τον παράγοντα με την ισχυρότερη και μονιμότερη επίδραση στην κομματική επιλογή εξακολουθούν να συγκρούονται. Όμως, παρά τις θεωρητικές αντιθέσεις, έχει επιβεβαιωθεί ότι η θρησκεία αποτελεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κρίσιμη παράμετρο των εκλογικών αναμετρήσεων σε αρκετές δυτικές δημοκρατίες (Pappi F.U., Terwey M., 1982· Harrop M., Miller W., 1987).

Ο Καθολικισμός, ως θρησκευτικό δόγμα, συσπειρώνει τους στρατευμένους ψηφοφόρους γύρω από τα συντηρητικά και τα χριστιανοδημοκρατικά πολιτικά κόμματα, με εντυπωσιακή σταθερότητα, μέχρι και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο σε πολλές χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης. Στην ύστερη νεωτερικότητα εμφανίζονται τα στοιχεία της ατομικής θρησκευτικότητας που προσδίδουν ένα νέο πολιτικό περιεχόμενο στη θρησκευτική ταυτότητα των ψηφοφόρων. Τα νέα αυτά δεδομένα της ύστερης νεωτερικότητας αναπροσαρμόζουν τη «δογματική» διαιρετική τομή αντικαθιστώντας την σταδιακά με μια «θρησκευτική»-«εκκλησιαστική» διαιρετική τομή. Έτσι, αν και η εκκλησιαστική προσέλευση έχει ως μέγεθος αισθητά περιοριστεί, για την κατηγορία των πιστών και εκκλησιαζόμενων εκλογέων ενισχύεται το ειδικό βάρος του εκκλησιασμού ως παράγοντα για το σχηματισμό πολιτικής γνώμης και τη λήψη εκλογικής απόφασης (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2001).

Σύμφωνα με τους Γεωργιάδου Β, Νικολακόπουλο Η. (2000, σ. 142), η θρησκεία έχει, κατά μεγάλο μέρος, απολέσει στην εποχή της νεωτερικότητας τον απόλυτο και αυταπόδεικτο ρόλο της αλήθειας που μεταφέρουν οι κοσμοεικόνες της. Η αλήθεια επιμερίζεται πλέον σε μια σειρά συλλογικών δράσεων, παραπέμποντας στη βεμπεριανή έννοια της «απομάγευσης του κόσμου» και της «εκκοσμίκευσης». Έτσι καταγράφεται το φαινόμενο της «ιδιωτικοποίησης» της θρησκείας, δηλαδή της «απόθρησξης» της στην ιδιωτική σφαίρα και της ανάδειξης της θρησκευτικής επιλογής σε μια αποκλειστικά ατομική υπόθεση, μετατρέποντας την Εκκλησία σε έναν εξειδικευμένο δημόσιο θεσμό.

Ο Νικολακόπουλος (1997) αναφέρει ότι η μελέτη της έντονης σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική τοποθέτηση και την επιρροή που διαθέτει η οργανωμένη Εκκλησία (ιδιαίτερα στις χώρες του καθολικισμού) αποτελεί έναν από τους κυριότερους ερμηνευτικούς άξονες που χρησιμοποιούνται στην πολιτική κοινωνιολογία. Σημειώνει, επίσης, ότι σε πολλές περιπτώσεις η σύγκρουση της (υπερεθνικής) Καθολικής Εκκλησίας με την (εκκοσμιευμένη) ιδεολογία των εθνικών κρατών αποτέλεσε, στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού αι., μία από τις βασικές τομές που οδήγησαν στη συγκρότηση μαζικών πολιτικών κομμάτων (Χριστιανοδημοκρατία).

Η φαινόμενη αντίφαση ανάμεσα στην «ιδιωτικοποίηση» του θρησκευτικού δόγματος και στην ενδυνάμωση της δημόσιας θεσμικής του παρουσίας οδηγεί σε εννοιολογική ταύτιση Εκκλησίας και θρησκείας, συχνά δε και σε αδυναμία διαφοροποίησης μεταξύ «εκκλησιαστικότητας» και «θρησκευτικότητας» (Luckmann, 1967, σ. 22, 25). Στην εμπειρική μελέτη η

«συχνότητα εκκλησιασμού» εκλαμβάνεται ως, κατά κύριο λόγο, απτή και μετρήσιμη ένδειξη των διαφορών εκφάνσεων θρησκευτικότητας και, δευτερευόντως και περιθωριακά, διερευνάται η συμμετοχή των πιστών και σε άλλες οργανωτικές και συλλογικές δράσεις (συχνότητα ανάγνωσης εκκλησιαστικού Τύπου, συμμετοχής σε εκδηλώσεις της Εκκλησίας κ.λπ.), όπως και σε μυστηριακές και λατρευτικές πρακτικές του δόγματος (συχνότητα προσευχής, μετάληψης, ανάγνωσης Ευαγγελίου κ.λπ.). Βεβαίως, η «εκκλησιαστικότητα» συνιστά μια σημαντική, αλλά όχι και τη μοναδική, διάσταση της πραγματικά πολυσήμαντα οριζόμενης «θρησκευτικότητας» από στοιχεία «ιδεολογικά», «γνωστικά» και «τελετουργικά». Ο «εκκλησιασμός» δεν αποδίδει παρά μόνο μία διάσταση της πολυσχιδούς «θρησκευτικότητας», δεν εκδηλώνεται ξεκάθαρα και με μια ευθεία και άμεση αντιστοιχία μεταξύ της συχνότητας εκκλησιασμού και της ποιότητας της θρησκευτικής πίστης (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2000, σ. 142-143). Οι εκδηλώσεις θρησκευτικής έκφρασης και συμπεριφοράς είναι πολύμορφες και πολυσήμαντες, και τα νοήματα που εμπεριέχουν δεν αποκαλύπτονται διαμέσου της απλής περιγραφής των τρόπων του θρησκευέσθαι, ούτε διαμέσου της διαφοροποιημένης (ποσοτικής και ποιοτικής) καταγραφής όσων μετέρχονται αυτών των τρόπων, και έτσι κάθε εγχείρημα αποκωδικοποίησής τους αποδεικνύεται πάντα ένα σύνθετο και ερευνητικά απαιτητικό εγχείρημα (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, σ. 127).

Ο Μουζέλης (2003) διακρίνει τρεις διαστάσεις της θρησκευτικότητας, τη δογματική, τη θεολογική και την υπαρξιακή. Η τελευταία κυριαρχεί στην ύστερη, εξατομικευμένη νεωτερικότητα, όπως και μορφές θρησκευτικότητας χωρίς αναφορά σε Θεό ή Εκκλησία (Daniel, 1998· Davie, 1994).

Η Mayer (2005, σ. 17, 156, 157) συμπεραίνει ότι η «θεματική ψήφος» τείνει να αντικαταστήσει τη «διδαιρετική ψήφο», που συγκροτείται διαμέσου των επαγγελματικών ή θρησκευτικών ομαδοποιήσεων. Επισημαίνει (2005, σ. 112, 152), επίσης, ότι οι τακτικά εκκλησιαζόμενοι ψηφίζουν σε μικρότερο ποσοστό υπέρ της Αριστεράς σε σχέση με τους υπόλοιπους και ότι η θρησκεία και η κοινωνική ιδιότητα παραμένουν οι περισσότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες της αριστερής ψήφου όπως και της κεντροδεξιάς.

Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS, καταγράφεται μια υψηλή διάχυτη θρησκευτικότητα, η οποία είναι ευρύτερη από τα επίπεδα εκκλησιαστικής λατρείας και προσευχής, όπως εμφανίζονται στην ίδια έρευνα (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, σ. 148).

Στις σύγχρονες «κοινωνίες του ρίσκου» οι θρησκείες επανέρχονται στο προσκήνιο, λόγω της συγκυρίας της κρίσης, για να κάνουν υποφερτή την ανθρώπινη αδυναμία και αναθέτοντας στο Θεό το ρόλο διαχειριστή της κρίσης (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, σ. 146).

Ο Βερναρδάκης (2008) υποστηρίζει ότι τόσο η κομματική όσο και η παραταξιακή ταύτιση παραπέμπουν στα κοινωνικο-πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ατόμων (κοινωνική τάξη, θρησκευτικότητα, μορφωτικό κεφάλαιο, κ.λπ.).

Είναι γεγονός ότι απουσιάζει μια ολοκληρωμένη και συστηματική εμπειρική μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας και πολιτικής για την ελληνική Ορθοδοξία. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι όσο περισσότερο απομακρύνεται κανείς από το κέντρο προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος, τόσο αυξάνονται τα ποσοστά της τακτικής εκκλησιαστικής προσέλευσης, ενώ, αντίθετα, όσο πλησιάζει προς τα αριστερά, τόσο μειώνεται η συχνότητα του εκκλησιασμού και αυξάνεται το ποσοστό της εκκλησιαστικής αποχής. Στην περίπτωση της μεταπολεμικής Ελλάδας, η συχνή και συστηματική πρακτική του εκκλησιασμού εξακολουθεί να παραπέμπει σε διακριτές ιδεολογικές ταυτότητες και συνιστά ένα μέγεθος με πολιτική και εκλογική σημασία, τουλάχιστον για το ένα τρίτο περίπου του εκλογικού σώματος, που αποτελεί το σκληρό πυρήνα του «λαού της Εκκλησίας». Η δεξιόστροφη αυτή ιδεολογική τοποθέτηση δε συνεπάγεται και ένα μονοδιάστατο ιδεολογικό προσανατολισμό, καθώς ο «λαός της Εκκλησίας» έχει μια σαφέστατη διακομματική σύνθεση, παρά το ότι η Δεξιά διέθετε πάντα, και εξακολουθεί να διαθέτει, την αδιαμφισβήτητη πολιτική και εκλογική πρωτοκαθεδρία στην ομάδα αυτή (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2000, σ. 172-173).

Οι Αθηναίος (1983) και Δημητράς (1992) ερευνήσαν το ρόλο της θρησκείας ως παράγοντα διαμόρφωσης εκλογικής συμπεριφοράς. Ο Αθηναίος, ερευνώντας το βαθμό πυκνότητας των ναών σε διάφορες περιοχές της Θεσσαλονίκης, δεν επιβεβαίωσε ισχυρή συσχέτιση με τα εκλογικά αποτελέσματα. Ο Δημητράς θεωρεί ότι η συχνότητα εκκλησιασμού συσχετίζει την ιδεολογική και εκλογική συμπεριφορά, με κεντροδεξιά τοποθέτηση των ατόμων με τη μεγαλύτερη συχνότητα εκκλησιασμού.

Η Γεωργιάδου (1996, σ. 268-269), αναφερόμενη στην έρευνα του ΕΚΚΕ το 1985 (Δώδος Δ., Καφετζής Π., Μιχαλοπούλου Κ., Νικολακόπουλος Η., Παπλιάκου Β., 1990) υπογραμμίζει ότι το δεδομένο ότι το κύρος και η επιρροή της εκκλησίας δε συναρτώνται ευθέως με τη θεσμική της οντότητα, δεν αφορά μόνο την ελληνική εκκλησία, αλλά ισχύει και για την περίπτωση της ισπανικής και της πορτογαλικής εκκλησίας, με τη

σημαντική διαφορά ότι στην Ελλάδα το υψηλό κοινωνικό κύρος της εκκλησίας έναντι άλλων κοσμικών-πολιτικών θεσμών προκύπτει παρά τη χαμηλή εκκλησιαστικότητα της ελληνικής κοινωνίας, ενώ στην Ισπανία και στη Πορτογαλία ο πραγματικά υψηλός δείκτης εκκλησιαστικότητας δεν προωθεί τη διεύρυνση και εμβάθυνση της θεσμικής επιρροής της εκκλησίας.

Οι Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος (2001), σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά της θρησκευτικότητας-εκκλησιαστικότητας στην Ελλάδα, σημειώνουν ότι τα κεντρικά χαρακτηριστικά του εκκλησιασμού την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης αποτελούσαν ο πολύ υψηλός σποραδικός εκκλησιασμός, ο ικανοποιητικός δείκτης τακτικού εκκλησιασμού και το αυξημένο σε σχέση με το παρελθόν αλλά, συγκριτικά προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, χαμηλό ποσοστό εκκλησιαστικής αποχής. Το 1980, αναδεικνύονται οι πρώτες προϋποθέσεις μιας στοιχειώδους τομής ανάμεσα στο «μη εκκλησιαζόμενο» και το «εκκλησιαζόμενο» τμήμα του πληθυσμού. Σε συγκυρίες θρησκευτικής φόρτισης της ημερήσιας διάταξης και ανάδειξης διακυβευμάτων με θρησκευτικό ή εκκλησιαστικό ενδιαφέρον, η ύπαρξη μιας τομής μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων (εκκοσμηκευμένων) είναι δυνατόν να προκαλέσει θρησκευτικο-πολιτικές συγκρούσεις, να προσανατολίσει πολιτικά και να στοιχίσει τους ενδιαφερόμενους σε συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα. Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα, θέματα όπως η δημιουργία νομικού πλαισίου για τον πολιτικό γάμο ή η ρύθμιση της εκκλησιαστικής περιουσίας έδωσαν το έναυσμα για τη δημιουργία ανοιχτών ρήξεων μεταξύ της Διοικούσας Εκκλησίας και των τότε κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, καθώς και ανοιχτών συνεργασιών μεταξύ της Εκκλησίας και του κόμματος της ΝΔ. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα, τη στιγμή ακριβώς που το αίτημα του εκσυγχρονισμού γινόταν πολιτικά κυρίαρχο, η αριθμητική σχέση «εκκλησιαζόμενων»-«μη εκκλησιαζόμενων» άρχισε να μεταβάλλεται εις βάρος των δεύτερων. Με υπόβαθρο τις λανθασμένες επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων στις αρχές/μέσα της δεκαετίας του 1990, οι οποίες επιχείρησαν μια ιστορικο-θρησκευτική θεμελίωση της ελληνικής θέσης στο νέο πολιτικό χάρτη των Βαλκανίων και αναγνώρισαν έναν ιδιαίτερο πολιτικό ρόλο στην Ορθόδοξη Εκκλησία, εμφανίζεται έκτοτε μια τάση ενδυνάμωσης των μορφών εκκλησιαστικής έκφρασης στην κοινωνία.

Η Γεωργιάδου (1996, σ. 275) σημειώνει ότι στην Ελλάδα δεν παγιώθηκε ποτέ μια θρησκευτική διαιρετική τομή, ούτε τα πολιτικά κόμματα είχαν θρησκευτικές καταβολές, ωστόσο, στη ΝΔ (ένα κόμμα της κεντρο-

δεξιός, του συντηρητικού πολιτικού χώρου, το οποίο μάλιστα στερείται ξεκάθαρων ιδεολογικών αρχών), η Ορθοδοξία έβρισκε εκ των πραγμάτων πεδίο λαϊκής απήχησης.

Ο Νικολακόπουλος (1997), υπογραμμίζει ότι στο χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και κυρίως στην Ελλάδα, όπου η ταύτιση Εκκλησίας και κράτους υπήρξε συστατικό στοιχείο για τη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης, οι συγκρούσεις της Εκκλησίας με την εκκοσμικευμένη ιδεολογία του κράτους, ακόμη και όταν εκδηλώθηκαν, σπάνια απέκτησαν τη μορφή διακυβευμάτων με πολιτικές προεκτάσεις, και ότι ουδέποτε παγιώθηκαν, ώστε να αποκτήσουν οργανωμένη πολιτική έκφραση με επιρροή και διάρκεια στο μαζικό επίπεδο. Σημειώνει, επίσης, ότι παρά ταύτα δεν αναιρείται το γεγονός ότι η στάση απέναντι στην Εκκλησία, αποτελεί συστατικό της ιδεολογικής τοποθέτησης των πολιτών και, επομένως, ακόμη και αν δεν αναγορεύεται σε αντικείμενο του πολιτικού και κομματικού λόγου, εντούτοις λανθάνει ως κρίσιμη παράμετρος των ιδεολογικών διαφοροποιήσεων.

Ο Νικολακόπουλος (1997), με βάση έρευνα πεδίου της V-PRC του 1997, διαπιστώνει ότι από αυτούς που αυτοτοποθετούνται στην Αριστερά και την Κεντροαριστερά μόνο το 15,5% πηγαίνει τακτικά στην Εκκλησία, ενώ το 27,1% δηλώνει πως δεν πηγαίνει ποτέ. Το ποσοστό των συχνά εκκλησιαζόμενων αυξάνεται στο 24,5% για όσους αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο και προσεγγίζει την απόλυτη πλειοψηφία (48,0%) για το χώρο της Κεντροδεξιός και της Δεξιός. Αντίστοιχου μεγέθους είναι και οι διαφοροποιήσεις ως προς την ψήφο: η ΝΔ ξεπερνά το 50% στο τμήμα του πληθυσμού που διατηρεί στενούς δεσμούς με την Εκκλησία, ενώ το ποσοστό της πέφτει κάτω από το 20% στους ψηφοφόρους που αξιολογούν απολύτως αρνητικά τη σημερινή λειτουργία της Εκκλησίας («καθόλου ικανοποιημένοι»). Σημειώνει, επίσης, ότι οι έντονες σχέσεις που διαπιστώνονται ανάμεσα στην εκκλησιαστική πρακτική, την ιδεολογική τοποθέτηση και την κομματική επιλογή και οι οποίες, από στατιστική άποψη, μοιάζουν με τις αντίστοιχες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε καθολικές χώρες, δεν συνεπάγονται μια άμεση σχέση αιτίου-αιτιατού, ανάλογη με αυτήν που τεκμηριώνεται για χώρες οι οποίες έχουν γνωρίσει στο παρελθόν ένα έντονο σχίσμα κοσμικού κράτους και καθολικής εκκλησίας. Υπογραμμίζει, ακόμη, ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, η συχνή εκκλησιαστική πρακτική μπορεί απλώς να συνιστά μία από τις όψεις της συντηρητικής ιδεολογίας, χωρίς να προσλαμβάνει αναγκαστικά ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα καθώς, όχι μόνο τα κόμματα έχουν αποφύγει μέχρι σήμερα την άμεση εμπλοκή τους με τα

θέματα της Εκκλησίας, αλλά και αντίστροφα οι διάφορες τάσεις που κατά καιρούς εκδηλώνονται στο εσωτερικό της Εκκλησίας επιζητούν, κατά κανόνα, διακομματική κάλυψη, ώστε να αποτρέψουν μια πιθανή σύγκλιση εκκλησιαστικών και πολιτικών διαιρέσεων.

Ο Δώδος (1999, σ. 219), αναφέρει ότι η ελληνική Εκκλησία αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν όχι μόνο την κοινωνική αλλά και τις άλλες πτυχές της ζωής των πολιτών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS, η Ελλάδα, συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες χώρες της έρευνας, εμφανίζει μακράν τα υψηλότερα ποσοστά θρησκευτικότητας και συχνότητας εκκλησιασμού (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, σ. 141-142).

Τα ερευνητικά ερώτημα του άρθρου αυτού είναι το αν στοιχειοθετείται (με ποσοτική προσέγγιση) η ύπαρξη της συχνότητας εκκλησιασμού ως διαιρετικής τομής στην πολιτική συμπεριφορά, στην Ελλάδα σήμερα. Ως εκ τούτου, κρίνεται χρήσιμη η διερεύνηση του αν υφίστανται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ εκκλησιαζόμενων και μη εκκλησιαζόμενων σε διάφορες απόψεις και στάσεις, οι οποίες αποτυπώνουν την πολιτική συμπεριφορά όπως: το ενδιαφέρον για την πολιτική, η έκθεση στην πολιτική επικοινωνία, η παρακολούθηση της προεκλογικής εκστρατείας, η υποστήριξη ενός κόμματος ή ενός υποψηφίου, η προσπάθεια να πείσουν κάποιο να ψηφίσει όπως αυτοί, η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά, η εντύπωση που δημιουργείται στους ερωτώμενους για τις πολιτικές έννοιες-σχήματα όπως η Αριστερά και η Δεξιά, η κομματική ταύτιση, ο χρόνος απόφασης ψήφου, η προτίμηση στο δικομματισμό.

2. ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Το πρωτογενές υλικό στο οποίο βασίζεται η μελέτη αυτή είναι τα ποσοτικά δεδομένα της πανελλαδικής έρευνας πεδίου υπ. αριθμ. 1103 του έτους 2004, της εταιρείας ερευνών V-PRC, με ατομικές συνεντεύξεις, χρήση δομημένου ερωτηματολογίου και κάλπης, στο σύνολο της χώρας, μέγεθος του δείγματος 1.304 άτομα, με πολυσταδιακή στρωματοποιημένη δειγματοληψία.

Προκειμένου να διερευνηθούν τα ανωτέρω ερευνητικά ερωτήματα, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στους εκκλησιαζόμενους και στους μη εκκλησιαζόμενους, σε μια σειρά από μεταβλητές της πολιτικής συμπεριφοράς:

- Ενδιαφέρον για την πολιτική (σε κλίμακα: πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου).
- Βαθμός έκθεσης στην πολιτική επικοινωνία (σε κλίμακα: καθόλου, λιγότερο από 30 λεπτά, μισή ώρα, μισή με μία ώρα, μία με δύο ώρες, Πάνω από 2 ώρες).
- Παρακολούθηση προεκλογικής εκστρατείας (σε κλίμακα: -, +, ++, +++).
- Πόσο συχνά αφιερώνουν χρόνο υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή υποψήφιο (σε κλίμακα: πολύ συχνά, αρκετά συχνά, σπάνια, ποτέ).
- Πόσο συχνά προσπαθούν να πείσουν κάποιον να ψηφίσει όπως αυτοί (σε κλίμακα: πολύ συχνά, αρκετά συχνά, σπάνια, ποτέ).
- Ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά (σε κλίμακα: 1-10).
- Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Αριστερά» (σε κλίμακα: θετική, αρνητική, καμία εντύπωση).
- Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Δεξιά» (σε κλίμακα: θετική, αρνητική, καμία εντύπωση).
- Αισθάνονται πιο κοντά σε κάποιο κόμμα από ότι στα υπόλοιπα (σε κλίμακα: ναι, όχι).
- Χρόνος απόφασης ψήφου (σε κλίμακα: αποκρυσταλλωμένοι, ρευστοί).
- Δικομματισμός (σε κλίμακα: ψήφος σε ΠΑΣΟΚ ή ΝΔ).

Μεθοδολογικά χρησιμοποιούνται ποσοτικές μέθοδοι ανάλυσης (πίνακες συνάφειας, έλεγχοι στατιστικής σημαντικότητας διαφορών). Οι έλεγχοι στατιστικής σημαντικότητας πραγματοποιούνται σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $p=0.05$ ή 5%. Εάν το αποτέλεσμα του ελέγχου (Asymp. Sig.) είναι μικρότερο από το 0.05, τότε οι παρατηρούμενες διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές και, συνεπώς, μπορεί να γίνει γενίκευση των συμπερασμάτων στο σύνολο του πληθυσμού, ενώ, εάν είναι μεγαλύτερο από το 0.05 οι παρατηρούμενες διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές και δεν μπορεί να γίνει γενίκευση των συμπερασμάτων στο σύνολο του πληθυσμού. Όταν ο έλεγχος δίνει τιμές κοντά στο 0.1, τότε οι παρατηρούμενες διαφορές είναι οριακά στατιστικά μη σημαντικές και σημειώνεται παραπλεύρως ένας *.

Από την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, προκύπτει ο ακόλουθος Πίνακας συνάφειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ

ποσοστό %

	Εκκλησιαζόμενοι	Μη Εκκλησιαζόμενοι
Ενδιαφέρον για την πολιτική (πολύ+αρκετά)	44,69	47,75
Βαθμός έκθεσης στην πολιτική επικοινωνία (1-2+ >2 ώρες)	56,85	56,16
Παρακολούθηση προεκλογικής εκστρατείας (++) και (+++)	60,09	58,87
Πόσο συχνά αφιερώνουν χρόνο υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή υποψήφιο (πολύ+αρκετά συχνά)	16,05	18,09
Πόσο συχνά προσπαθούν να πείσουν κάποιο να ψηφίσει όπως αυτοί (πολύ+αρκετά συχνά)	17,57	18,09
Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά (Μ. Ο.)	5,64	4,80
Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Αριστερά» (Θετική)	23,21	34,87
Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Δεξιά» (Θετική)	39,70	29,67
Αισθάνονται πιο κοντά σε κάποιο κόμμα από ότι στα υπόλοιπα (Ναι)	73,54	72,46
Χρόνος απόφασης ψήφου (αποκρυσταλλωμένοι)	81,13	81,32
Δικομματισμός	78,74	69,50

Διενεργούμε έλεγχο στατιστικής σημαντικότητας διαφορών. Έχοντας ως μεταβλητή ελέγχου τη συχνότητα εκκλησιασμού (εκκλησιαζόμενοι, μη εκκλησιαζόμενοι), εξετάζουμε αν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις συχνότητες εκκλησιασμού, δηλαδή αν η μεταβολή της συχνότητας εκκλησιασμού επηρεάζει τις μεταβλητές της πολιτικής συμπεριφοράς. Επίσης, έχοντας ως μεταβλητή ελέγχου τη συχνότητα εκκλησιασμού (εκκλησιαζόμενοι, μη εκκλησιαζόμενοι), εξετάζουμε αν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα

στις μεταβλητές «Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη “Αριστερά”» και «Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη “Δεξιά”». Χρησιμοποιώντας τα Mann-Whitney U και Wilcoxon Signed Ranks τεστς, αντίστοιχα, προκύπτει ο Πίνακας ελέγχων σημαντικότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΛΕΓΧΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

*Mann-Whitney U, Grouping Variable: Συχνότητα εκκλησιασμού
(εκκλησιαζόμενοι, μη εκκλησιαζόμενοι), Asymp. Sig. (2-tailed)*

Ενδιαφέρον για την πολιτική	0.284
Βαθμός έκθεσης στην πολιτική επικοινωνία	0.393
Παρακολούθηση προεκλογικής εκστρατείας	0.896
Πόσο συχνά αφιερώνουν χρόνο υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή υποψήφιο	0.468
Πόσο συχνά προσπαθούν να πείσουν κάποιον να ψηφίσει όπως αυτοί	0.693
Αυτοποποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά	2E-07
Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Αριστερά»	2E-04
Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Δεξιά»	0.008
Αισθάνονται πιο κοντά σε κάποιον κόμμα από ό,τι στα υπόλοιπα	0.619
Χρόνος απόφασης ψήφου	0.886
Δικομματισμός	3E-04
<i>Wilcoxon Signed Ranks Test, Asymp. Sig. (2-tailed), Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Αριστερά» - Εντύπωση που τους προκαλεί η λέξη «Δεξιά»</i>	
Εκκλησιαζόμενοι	9E-06
Μη Εκκλησιαζόμενοι	0,799

Από τον Πίνακα συνάφειας και τον Πίνακα ελέγχων σημαντικότητας, για τις εξεταζόμενες μεταβλητές προκύπτει:

Ενδιαφέρον για την πολιτική: όσοι εμφανίζουν υψηλό ενδιαφέρον είναι λιγότεροι από όσους εμφανίζουν χαμηλό, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Βαθμός έκθεσης στην πολιτική επικοινωνία: αυτοί που εμφανίζουν υψηλό βαθμό έκθεσης είναι περισσότεροι από αυτούς που εμφανίζουν

χαμηλό, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, κατά συνέπεια η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Παρακολούθηση της προεκλογικής εκστρατείας: όσοι εμφανίζουν έντονη παρακολούθηση είναι περισσότεροι από όσους εμφανίζουν χαμηλή, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Συχνότητα αφιέρωσης χρόνου υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή υποψήφιο: αυτοί που αφιερώνουν χρόνο συχνά είναι λιγότεροι από αυτούς που δεν αφιερώνουν χρόνο συχνά, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, κατά συνέπεια η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Συχνότητα προσπάθειας να πείσουν κάποιον να ψηφίσει όπως αυτοί: όσοι συχνά προσπαθούν να πείσουν κάποιον να ψηφίσει όπως αυτοί είναι λιγότεροι από όσους δεν προσπαθούν να πείσουν συχνά, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά: καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, κατά συνέπεια η συχνότητα εκκλησιασμού αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής. Οι εκκλησιαζόμενοι εμφανίζουν δεξιότερη ιδεολογική αυτοτοποθέτηση από τους μη εκκλησιαζόμενους.

Εντύπωση που προκαλεί η λέξη «Αριστερά»: όσοι εμφανίζουν θετική εντύπωση είναι λιγότεροι από όσους εμφανίζουν αρνητική εντύπωση, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής. Οι μη εκκλησιαζόμενοι εμφανίζουν θετικότερη εντύπωση για την Αριστερά από τους εκκλησιαζόμενους.

Εντύπωση που προκαλεί η λέξη «Δεξιά»: αυτοί που εμφανίζουν θετική εντύπωση είναι λιγότεροι από αυτούς που εμφανίζουν αρνητική εντύπωση, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, κατά συνέπεια η συχνότητα εκκλησιασμού αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής. Οι εκκλησιαζόμενοι εμφανίζουν θετικότερη εντύπωση για τη Δεξιά από τους μη εκκλησιαζόμενους.

Στους εκκλησιαζόμενους παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη θετική εντύπωση για την Αριστερά και στη θετική εντύπωση για τη Δεξιά ($9E-06 < 0.05$, Wilcoxon Test), με τη Δεξιά να εμφανίζεται με θετικότερη εντύπωση από την Αριστερά. Αντίθετα, στους μη εκκλησιαζόμενους δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη θετική εντύπωση για την Αριστερά και στη θετική εντύπωση για τη Δεξιά ($0,799 > 0.05$, Wilcoxon Test). Αναδύεται λοιπόν ένα ζήτημα «γοητείας» της Δεξιάς στους εκκλησιαζόμενους.

Αισθάνονται πιο κοντά σε κάποιο κόμμα από ό,τι στα υπόλοιπα: όσοι αισθάνονται πιο κοντά είναι περισσότεροι από όσους δεν αισθάνονται πιο κοντά, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Χρόνος απόφασης ψήφου: οι αποχρυσταλλωμένοι είναι περισσότεροι από τους ρευστούς, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Δεν καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, κατά συνέπεια η συχνότητα εκκλησιασμού δεν αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής.

Προτίμηση στο δικομματισμό: όσοι ψηφίζουν ένα εκ των δύο κομμάτων ΠΑΣΟΚ-ΝΔ είναι περισσότεροι από όσους δεν τα ψηφίζουν, τόσο στους εκκλησιαζόμενους όσο και στους μη εκκλησιαζόμενους. Παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιαζόμενων και των μη εκκλησιαζόμενων, συνεπώς η συχνότητα εκκλησιασμού αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο της μεταβλητής. Οι εκκλησιαζόμενοι εμφανίζουν μεγαλύτερη προτίμηση στο δικομματισμό από τους μη εκκλησιαζόμενους.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Συμπερασματικά με βάση την παρούσα μελέτη δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ εκκλησιαζόμενων και μη εκκλησιαζόμενων για τους περισσότερους δείκτες της πολιτικής συμπεριφοράς. Συνεπώς η διάκριση μεταξύ των δύο κατηγοριών της συχνότητας εκκλησιασμού μάλλον δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη διαιρετικής τομής εκκλησιαζόμενων και μη εκκλησιαζόμενων σε σχέση με την πολιτική συμπεριφορά στη Ελλάδα.

Η αύξηση της συχνότητας εκκλησιασμού επηρεάζει μόνον τις ιδεολογικές συντεταγμένες στον άξονα Αριστερά-Δεξιά. Φαίνεται να επηρεάζει δηλαδή μόνον αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «κλασικές οριζουσες της Αριστεράς», οδηγεί δηλαδή σε: δεξιότερη ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, αρνητικότερη άποψη για την Αριστερά, θετικότερη άποψη για τη Δεξιά. Στην «όχθη» της Δεξιάς βρίσκονται οι εκκλησιαζόμενοι, ενώ στην «όχθη» της Αριστεράς εμφανίζονται οι μη εκκλησιαζόμενοι. Επιπλέον, ενώ στους μη εκκλησιαζόμενους δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη θετική εντύπωση για την Αριστερά και στη θετική εντύπωση για τη Δεξιά, στους εκκλησιαζόμενους παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές, με τη Δεξιά να εμφανίζεται με θετικότερη εντύπωση από την Αριστερά. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι εκκλησιαζόμενοι εμφανίζονται «δεξιοβαρείς-δεξιόστροφοι», ενώ οι μη εκκλησιαζόμενοι εμφανίζονται «αριστεροβαρείς-αριστερόστροφοι». Η διάκριση αυτή Αριστερά-Δεξιά πιθανότατα εμπειρικλείει ως βασικό συστατικό στοιχείο τη θεμελιώδη αντίθεση έως πολεμική των δύο πόλων Αριστεράς και Εκκλησίας, όπως η αντίθεση αυτή συγκροτήθηκε ιστορικά στη Δύση στις αρχές του 20ού αιώνα και διατηρήθηκε ως βασική συντεταγμένη αναφοράς και ιδεολογικοπολιτικού αυτοπροσδιορισμού στη συλλογική μνήμη. Τα συμπεράσματα αυτά συμφωνούν με τους Γεωργιάδου, Νικολακόπουλο (2000, σ. 172-173), που υποστηρίζουν ότι από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι όσο περισσότερο απομακρύνεται κανείς από το κέντρο προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος, τόσο αυξάνονται τα ποσοστά της τακτικής εκκλησιαστικής προσέλευσης, ενώ, αντίθετα, όσο πλησιάζει προς τα αριστερά, τόσο μειώνεται η συχνότητα του εκκλησιασμού και αυξάνεται το ποσοστό της εκκλησιαστικής αποχής. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Νικολακόπουλος (1997) σημειώνει ότι το ποσοστό των συχνά εκκλησιαζόμενων αυξάνεται για όσους αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο και προσεγγίζει την απόλυτη πλειοψηφία για τον χώρο της Κεντροδεξιάς και της Δεξιάς.

Η διάκριση αυτή αντανακλάται μόνο στο επίπεδο του ιδεολογικού-φαντασιακού πλαισίου ορισμού των εννοιών Αριστερά και Δεξιά, χωρίς τα συνακόλουθα πολιτικά συμφραζόμενα του ορισμού. Δηλαδή, ενώ στο επίπεδο των γενέθλιων θεωρητικών σχημάτων καταγράφονται διαφορές, αντίθετα αυτό δεν έχει συνέχεια στο επίπεδο των επαγόμενων εκρικών πολιτικών απόψεων-στάσεων της «καθημερινής πρακτικής», όπου δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ εκκλησιαζόμενων και μη εκκλησιαζόμενων. Αυτή η «ασυνέχεια» του ιδεολογικο-πολιτικού «χωρο-χρονικού συνεχούς» συνιστά μια ελληνική ιδιοτυπία που χρήζει περαιτέρω ερευνητικής προσέγγισης και μελέτης. Σε μια πρώτη απόπειρα ερμηνείας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην Ελλάδα δεν παγιώθηκε ποτέ μια θρησκευτική διαιρετική τομή, ούτε τα πολιτικά κόμματα είχαν θρησκευτικές καταβολές, όπως σημειώνει η Γεωργιάδου (1996, σ. 275). Επίσης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, σύμφωνα με το Νικολακόπουλο (1997), ότι στο χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και κυρίως στην Ελλάδα, όπου η ταύτιση Εκκλησίας και κράτους υπήρξε συστατικό στοιχείο για τη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης, οι συγκρούσεις της Εκκλησίας με την εκκοσμιευμένη ιδεολογία του κράτους, ακόμη και όταν εκδηλώθηκαν, σπάνια απέκτησαν τη μορφή διακυβευμάτων με πολιτικές προεκτάσεις, και ότι ουδέποτε παγιώθηκαν, ώστε να αποκτήσουν οργανωμένη πολιτική έκφραση, με επιρροή και διάρκεια στο μαζικό επίπεδο. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Νικολακόπουλος (1997) υπογραμμίζει ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, η συχνή εκκλησιαστική πρακτική μπορεί απλώς να συνιστά μία από τις όψεις της συντηρητικής ιδεολογίας, χωρίς να προσλαμβάνει αναγκαστικά ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα καθώς, όχι μόνο τα κόμματα έχουν αποφύγει μέχρι σήμερα την άμεση εμπλοκή τους με τα θέματα της Εκκλησίας, αλλά και, αντίστροφα, οι διάφορες τάσεις που κατά καιρούς εκδηλώνονται στο εσωτερικό της Εκκλησίας επιζητούν κατά κανόνα διακομματική κάλυψη, ώστε να αποτρέψουν μια πιθανή σύγκλιση εκκλησιαστικών και πολιτικών διαιρέσεων. Ως απόπειρα ερμηνείας του φαινομένου θα μπορούσε ακόμη να υποστηριχθεί γενικά άτολμες, συζητήσεις για το διαχωρισμό κράτους-εκκλησίας, οι οποίες προσκρούουν και σε αναστολές μεγάλης μερίδας του πολιτικού κόσμου. Οι αναστολές αυτές απηχούν εμφανείς και αφανείς σχέσεις μέρους του πολιτικού κόσμου με εκκλησιαστικές οργανώσεις, που εξασφαλίζουν μερίδιο εκλογικής πελατείας. Ακόμη αντανακλούν την αμηχανία του πολιτικού προσώπου στο ενδεχόμενο ο ορθόδοξος θρησκευτικός παράγοντας να εισέλθει στο χώρο της διαμόρφωσης πολιτικών-εκλογικών προτιμήσεων, κατά το

καθολικό και προτεσταντικό πρότυπο (Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2000, σ. 169-170).

Έχουν διατυπωθεί θεωρητικοί αντίλογοι τόσο για τα όρια, όσο και για τη μεθοδολογική βαρύτητα των τεχνικών εμπειρικής προσέγγισης της πολιτικής και του πολιτικού, ιδιαίτερα στο βαθμό που αυτές παραπέμπουν στις γενέθλιες-αρχετυπικές μήτρες του συμπεριφορισμού και του δομολειτουργισμού (Καφετζής, 1996, σσ. 2, 4). Οι ποσοτικές έρευνες αποτυπώνουν τις γνώμες μιας δεδομένης στιγμής, γνώμες που εξαρτώνται από την ειδική πολιτική και κοινωνική συγκυρία και την ημερήσια διάταξη της δημόσιας συζήτησης. Μόνο η συστηματική επανάληψη αυτών των ερευνών επιτρέπει να συλλαμβάνονται πραγματικά οι εξελίξεις, οι οποίες πολύ απέχουν από το να θεωρηθούν γραμμικές (Mayer, 2005, σ. 19-20). Η ενίσχυση των συμπερασμάτων, διέρχεται μέσα από την αποθησαύριση, σε ικανό βάθος χρόνου, εμπειρικών δεδομένων. Προτείνεται η, ούτως ή άλλως χρήσιμη, επανάληψη των ελέγχων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Σύμφωνα με τους Γεωργιάδου και Νικολακόπουλο (2000, σ. 172-173), απουσιάζει μια ολοκληρωμένη και συστηματική εμπειρική μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας και πολιτικής, για το χώρο της ελληνικής Ορθοδοξίας. Στην κατεύθυνση της διερεύνησης της συχνότητας εκκλησιασμού ως διαιρετικής τομής στην πολιτική συμπεριφορά, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η ιχνηλάτηση των πρωτογενών ερμηνευτικών οριζουσών, που νοηματοδοτούν και προσδιορίζουν την ασυνέχεια μεταξύ θεωρητικών τοποθετήσεων στον ιδεολογικό άξονα και των πολιτικών εκροών στο επίπεδο των απόψεων-στάσεων, στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Daniel J., 1998, *Ο Θεός είναι φανατικός; Δοκίμιο για τη θρησκευτική ανικανότητα του πιστεύειν*, Αθήνα, Πόλις.
- Mayer N., Perrineau P., Boy D., Cautrès B., 2005, *Εκλογική συμπεριφορά. Ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάπτυξης*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Αθηναίος Α., 1983, *Περιφερειακές ανισότητες και εκλογική συμπεριφορά*, Θεσσαλονίκη, Αφοι Κυριακίδη.
- Βερναρδάκης Χρ., 2008, «Προσδιοριστικοί παράγοντες της εκλογικής συμπεριφοράς και μέθοδοι διερεύνησης της στην εκλογική έρευνα», <http://www.vernardakis.gr/>, ανακτήθηκε 18-1-2008.
- Γεωργιάδου Β., 1996, «Κοσμικό κράτος και Ορθόδοξη Εκκλησία: Σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας και πολιτικής στη μεταπολίτευση», στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 258-266.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2000, «Ο λαός της Εκκλησίας», στο Ινστιτούτο V-PRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2001*, Αθήνα, Λιβάνης, σ. 141-185.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2001, «Εμπειρική ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα», εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Θρησκεία και νεωτερικότητα στον 21ο αιώνα», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 12 - 14 Μαρτίου 2001, http://www.koinoniarpoliton.gr/site/content/view/154/27/lang_el_GR.UTF8/, ανακτήθηκε 21/12/2008.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσευχή: μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική - Κοινωνία - Πολίτες. Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 125-148.
- Δώδος Δ., Καφετζής Π., Μιχαλοπούλου Κ., Νικολακόπουλος Η., Παπλιάκου Β., 1990, «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: Συγκριτικοί Πίνακες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 75Α, σ. 107-151.
- Δώδος Δ., 1999, «Ο λαός της Εκκλησίας», στο Ινστιτούτο V-PRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα, Λιβάνης, σ. 219-245.
- Καφετζής Π., 1996, *Πολίτες, πολιτική και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, 1985-1990*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- Μουζέλης Ν., 2003, «Η θρησκευτικότητα στον 21ο αιώνα», *εφημερίδα Το Βήμα*, 5/1/2003.
- Νικολακόπουλος Η., 1997, «Υπερκομματικό εκκλησίασμα», *εφημερίδα Τα Νέα*, 2/12/1997.

Ξενόγλωσση

- Butler D., Stokes D., 1969, *Political change in Britain*, London, MacMillan.
- Davie G., 1994, *Religion in Britain since 1945: Believing without belonging*, Oxford, Blackwell.
- Dimitras P.E., 1992, «Greece», στο Franklin M., Mackie, T., Valen H. (eds), *Electoral change. Responses and attitudinal structures in Western Countries*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 205-218.

- Harrop M., Miller W., 1987, *Elections and voters. A comparative introduction*, London, MacMillan.
- Lazarsfeld P., Berelson B., Gaudet H., 1948, *The people's choice, How the voter makes up his mind in a presidential campaign*, New York, Columbia University Press.
- Lijphart A., 1979, «Religious vs linguistic vs class voting: the crucial experiment of comparing Belgium, Canada, South Africa and Switzerland», *APSR*, is. 73, pp. 442-458.
- Lijphart A., 1982, «The relative salience of the socio-economics and religious issue dimensions: coalition formation in ten western democracies 1919-1979», *EJPR*, is. 73, pp. 201-211.
- Lipset S.M., Rokkan St. (eds), 1967, *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*, New York, Free Press.
- Luckmann Th., 1967, *The invisible religion, The problem of religion in modern society*, New York, The MacMillan Company.
- Miller W.L., Raab G., 1977, «The religious alignment at English elections between 1918 and 1970», *Political Studies*, vol. 252, pp. 227-251.
- Pappi F.U., Terwey M., 1982, «The German electorate: Old cleavages and new political conflicts», στο H. Doring/G. Smith (eds.), *Party government and political culture in Germany*, London, Basingstoke, MacMillan, pp. 174-196.
- Rose R., 1974, *Electoral behaviour: A comparative handbook*, New York, Free Press.